

ISSN 2181-9130

Doi Journal 10.26739/2181-9130

ҲУҚУҚИЙ ТАДҚИҚОТЛАР ЖУРНАЛИ

11 ЖИЛД, 2/2 СОН

ЖУРНАЛ ПРАВОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

ТОМ 11, НОМЕР 2/2

JOURNAL OF LAW RESEARCH

VOLUME 11, ISSUE 2/2

ТОШКЕНТ-2026

ҲУҚУҚИЙ ТАДҚИҚОТЛАР ЖУРНАЛИ

ЖУРНАЛ ПРАВОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ | JOURNAL OF LAW RESEARCH

№2/2 (2026) DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9130-2026-2/2>

Бош муҳаррир:
Главный редактор:
Chief Editor:

Abdurasulova Qumriniso Raimqulovna
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Бош муҳаррир ўринбосари:
Заместитель главного редактора:
Deputy Chief Editor:

Fayziev Shoxrud Farmonovich
yuridik fanlar doktori, dotsent (O'zbekiston)

ТАҲРИРИЙ МАСЛАҲАТ КЕНГАШИ | РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ | EDITORIAL BOARD

12.00.01 - ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ НАЗАРИЯСИ ВА ТАРИХИ. ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР ТАРИХИ / ТЕОРИЯ ПРАВА И ГОСУДАРСТВА, ИСТОРИЯ ПРАВОВЫХ УЧЕНИЙ / THEORY OF LAW AND STATE, HISTORY OF LEGAL DOCTRINES

Boboyev Halimboy Boboyevich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Ahmedshaeva Mavlyuda Axatovna
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Muxitdinova Firyuza Abdurashidovna
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Adilxodjayeva Surayyo Maxkamovna
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Sattorov Abdug'afvor
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Yosuke Shamoto
yuridik fanlar doktori, professor (Yaponiya)

Umarxonova Dildora Sharipxonovna
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Nematov Jo'rabek Nematilloevich
yuridik fanlar doktori, dotsent (O'zbekiston)

12.00.02 - КОНСТИТУЦИОННЫЙ ҲУҚУҚ, МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚ, МОЛИЯ ВА БОЖХОНА ҲУҚУҚИ / КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО; АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО; ФИНАНСОВОЕ ПРАВО / CONSTITUTIONAL LAW; ADMINISTRATIVE LAW; FINANCIAL RIGHT

Malikova Gulchexra
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Xusanov Ozod Tillabayevich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Selimanova Svetlana Mixaylovna
yuridik fanlar doktori (O'zbekiston)

Xvan Leonid Borisovich
yuridik fanlar doktori, dotsent (O'zbekiston)

Peshkova Xristina Vyacheslavovna
yuridik fanlar doktori, dotsent (Rossiya)

Sung Un Lee
yuridik fanlar doktori, professor (Janubiy Koreya)

12.00.03 - ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚИ. ТАДБИРКОРЛИК ҲУҚУҚИ. ОИЛА ҲУҚУҚИ. ХАЛҚАРО ХУСУСИЙ ҲУҚУҚ / ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО; ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЕ ПРАВО; СЕМЕЙНОЕ ПРАВО; МЕЖДУНАРОДНОЕ ЧАСТНОЕ ПРАВО / CIVIL LAW; BUSINESS LAW; FAMILY LAW; PRIVATE INTERNATIONAL LAW

Oqyulov Omonboy
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Ro'zinazarov Shuhrat Nuraliyevich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Ruziyev Rustam Jabborovich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Borotov Mirodiljon Xomudjonovich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Toshev Boboqul Norqobilovich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Shomuxamedova Zamira Shoislamovna
yuridik fanlar doktori, (O'zbekiston)

Ahmad Issa Altweissi
yuridik fanlar doktori, professor (Iordaniya)

Mexmonov Kambariddin Miradxamovich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

12.00.04 - ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚИ. ХЎЖАЛИК ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚИ. ҲАҚАМЛИК ЖАРАЁНИ ВА МЕДИАЦИЯ / ГРАЖДАНСКОЕ ПРОЦЕССУАЛЬНОЕ ПРАВО; ХОЗЯЙСТВЕННОЕ ПРОЦЕССУАЛЬНОЕ ПРАВО; АРБИТРАЖНЫЙ ПРОЦЕСС И МЕДИАЦИЯ / CIVIL PROCEDURE LAW; ECONOMIC PROCEDURAL LAW; ARBITRATION PROCESS AND MEDIATION

Esanova Zamira Normurodovna
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Mamasidiqov Muzaffar Musajonovich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Jason A.
Kanton Federal sud markazi (AQSH)

Borut Strazisar
Yuridik bo'lim boshlig'i (Sloveniya)

12.00.05 - МЕХНАТ ҲУҚУҚИ. ИЖТИМОЙ ТАЪМИНОТ ҲУҚУҚИ / ТРУДОВОЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ / THE LABOR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Usmanova Muborak Akmalxonovna
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Gasanov Mixail Yuriyevich
yuridik fanlar doktori, dotsent (O'zbekiston)

Sattorova Gulnoza Djurakulovna
yuridik fanlar doktori, dotsent (O'zbekiston)

Murodova Gulnora
yuridik fanlar doktori, dotsent (O'zbekiston)

Denisov Gleb
yuridik fanlar doktori, professor (Rossiya)

Fayziyev Shuxrat Xasanovich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Usmonov Muhammadi Bahridinovich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Xolmuminov Juma
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Jo'rayev Yuldash Achilovich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Nurmatov Mirg'olib Mirzayevich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Po'latov Baxtiyor Xalilovich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Salomov Baxrom Salomovich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Osmonaliyev Qayrat
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Mirzayev Aziz
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Aleksey Kibalnik
yuridik fanlar doktori, professor (Rossiya)
Kudryavtsev Vladislav Leonidovich
yuridik fanlar doktori, professor (Rossiya)
Sergey Shoshin
yuridik fanlar doktori, dotsent (Rossiya)
James B.
Eaglin Federal sud markazi (AQSH)

Rustambayev Mirzayusup Hakimovich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Zufarov Rustam Axmedovich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Kabulov Rustam
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Rajabova Mavjuda Abdullayevna
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Ismailov Isomiddin
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Hamidov Nurmuhammad Orif o'g'li
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (O'zbekiston)
Yuldoshev Rifat Raxmadjonovich
yuridik fanlar doktori, professor (Tojikiston)
Djansarayeva Rima Ernatovna
yuridik fanlar doktori, professor (Qozog'iston)
Yelena Antonyan Aleksandrovna
yuridik fanlar doktori, professor (Rossiya)
Matthew Light
yuridik fanlar doktori, professor (Kanada)
Qo'shayev Nurali Mahmudovich
yuridik fanlar nomzodi, dotsent (O'zbekiston)

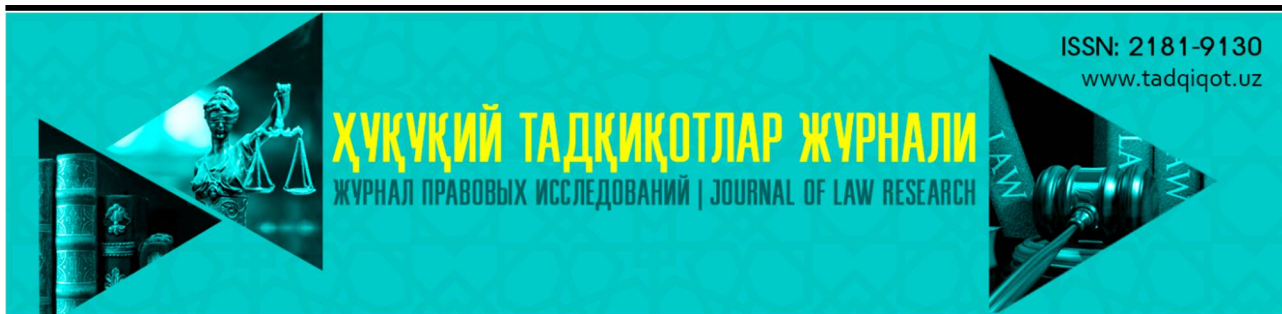
Inog'omjonova Zumratxon Fatxullayevna
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Pulatov Yuriy Safiyevich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
To'laganova Gulchehra Zaxitovna
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Muxiddinov Faxriddin Muxiddinovich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Mirzov Davron Miragzamovich
yuridik fanlar doktori (O'zbekiston)
Rijakov Aleksandr Petrovich
yuridik fanlar doktori, professor (Rossiya)

Stoyko Nikolay Genadyevich
yuridik fanlar doktori, professor (Rossiya)
Iskandarov Zayniddin
yuridik fanlar doktori, professor (Tojikiston)
Sergey Pen
yuridik fanlar doktori, professor (Qozog'iston)
Aleksey Purs
yuridik fanlar doktori, dotsent (Belarus)
Jurgen Maurer
yuridik fanlar doktori, professor (Germaniya)
Kevin Curtin
yuridik fanlar doktori, professor (AQSH)

Ismoilov Bahodir Islamovich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Matkarimova Gulchehra Abdusamatovna
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Yuldasheva Govxerjan
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Alexander Trunk
yuridik fanlar doktori, professor (Germaniya)

1. Мухамедов Хайдарали Мелиевич ЎРТА АСРЛАР ҲУҚУҚИЙ ҚАДРИЯТЛАРИНИНГ ЗАМОНАВИЙ ҲУҚУҚҚА ТАЪСИРИ: ТАРИХИЙ-ҲУҚУҚИЙ ТАҲЛИЛ.....	5
2. Мирзаев Файзулла Ибодуллаевич ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИНСТИТУЦИОНАЛ ИСЛОҲОТЛАР ШАРОИТИДА ЖИНОИЙ ДАРОМАДЛАРНИ ЛЕГАЛЛАШТИРИШГА ҚАРШИ КУРАШИШНИ ҲУҚУҚИЙ ЖИҲАТДАН ТАЪМИНЛАШ МАСАЛАЛАРИ.....	14
3. Авлиякулова Матлуба Авазовна КОРПОРАТИВ ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАРНИ ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИШ БИЛАН БОҒЛИҚ МИЛЛИЙ ҚОНУНЧИЛИКНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ.....	22
4. Baratov Mirodiljon Xomudjonovich, Akramxodjaye Bori Toxtaxodjaye Bori TURISTIK MAHSULOTNING XUSUSIYATLARI VA BU SOHADAGI RAQOBATBARDOSHLIK.....	29
5. Ergasheva Shohista O'ktam qizi KRIPTOVALYUTALARNING TRANSFER JARARAYONIDA QO'LLANILADIGAN HUQUQ MASALASI.....	39
6. Абжалов Абдижаббор Махаммадиевич ПРОФИЛАКТИКА ИНСПЕКТОРИНИНГ ЖАМОАТ ИНСТИТУТЛАРИ БИЛАН ҲАМКОРЛИГИ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ ВА ТАШКИЛИЙ МЕХАНИЗМЛАРИ.....	46
7. Ғайбуллаев Фаррух Юлдашевич ПРОКУРАТУРА ОРГАНЛАРИ ФАОЛИЯТИДА ЖАМОАТЧИЛИК НАЗОРАТИ ВА УНИНГ ҲУҚУҚИЙ ЧЕГАРАЛАРИ.....	54
8. Matkarimov Qudrat Qalandarovich ISHKI ISHLAR ORGANLARIDA QONUNLAR IJROSI USTIDAN PROKUROR NAZORATINING O'ZIGA HOS HUSUSIYATLARI.....	62
9. A'zamov Akbarxon Izzatbek o'g'li QASDDAN TO'LOVGA QOBILIYATSIZLIKKA OLIV KELISHNING JINOIY-HUQUQIY JINATLARI, O'XSHASH JINOYATLARDAN FARQLI TOMONLARI HAMDA XORIJIY TAJRIBA.....	70
10. Хамидов Нурмухаммад Ориф угли ТОРГОВЛЯ ЛЮДЬМИ КАК ФОРМА ТРАНСНАЦИОНАЛЬНОЙ ОРГАНИЗОВАННОЙ ПРЕСТУПНОСТИ: ПОНЯТИЕ, СОЦИАЛЬНАЯ ОПАСНОСТЬ И УГОЛОВНО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ.....	77
11. Kurbanov Ma'rufjon Mamadaminovich SUN'IY INTELLEKTDAN JINOIY MAQSADDA FOYDALANISHNING JINOYAT-HUQUQIY TAVSIFI, IJTIMOY-HUQUQIY MONIYATI.....	85
12. Насруллаев Фирдавс Сухробович ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ЭКСТРАДИЦИЯ ЖАРАЁНИДА ИЧКИ ИШЛАР ВАЗИРЛИГИНИНГ ИНСТИТУЦИОНАЛ ЎРНИ ВА ИДОРАЛАРАРО ҲАМКОРЛИК МАСАЛАЛАРИ.....	92

12.00.01-ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА. ИСТОРИЯ ПРАВОВЫХ УЧЕНИЙ

Муҳамедов Хайдарали Мелиевич,
Тошкент давлат юридик университети
Давлат ва ҳуқуқ назарияси шўбаси профессори,
юридик фанлар номзоди
E-mail: x.muxamedov@tsul.uz

ЎРТА АСРЛАР ҲУҚУҚИЙ ҚАДРИЯТЛАРИНИНГ ЗАМОНАВИЙ ҲУҚУҚҚА ТАЪСИРИ: ТАРИХИЙ-ҲУҚУҚИЙ ТАҲЛИЛ

For citation: Mukhamedov Khaydarali Melievich. THE INFLUENCE OF MEDIEVAL LEGAL VALUES ON MODERN LAW: A HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS. Journal of Law Research. 2026, 11 vol., issue 2/2.

 <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.18839257>

АННОТАЦИЯ

Мазкур илмий мақолада ўрта асрлар ҳуқуқ тизимининг шаклланиши, унинг асосий манбалари ҳамда замонавий ҳуқуқ тизимларига кўрсатган таъсири тарихий-ҳуқуқий таҳлил асосида ёритилган. Рим ҳуқуқи, канон ҳуқуқи, феодал ҳуқуқ ва ислом ҳуқуқининг ўрта асрлардаги ўрни ҳамда уларнинг бугунги ҳуқуқий институтларда акс этиши қиёсий-ҳуқуқий усулда тадқиқ этилган. Илмий тадқиқот натижасида ўрта асрлар ҳуқуқи замонавий ҳуқуқий тизимларнинг назарий ва институционал пойдевори экани асослаб берилган.

Калит сўзлар: ўрта асрлар ҳуқуқи, рим ҳуқуқи, канон ҳуқуқи, феодал ҳуқуқ, ислом ҳуқуқи, замонавий ҳуқуқ, ҳуқуқ тарихи.

Муҳамедов Хайдарали Мелиевич,
Профессор кафедры теории государства и права
Ташкентского государственного юридического университета,
кандидат юридических наук
E-mail: x.muxamedov@tsul.uz

ВЛИЯНИЕ ПРАВОВЫХ ЦЕННОСТЕЙ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ НА СОВРЕМЕННОЕ ПРАВО: ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

АННОТАЦИЯ

В данной статье на основе историко-правового анализа освещаются процесс формирования средневековой правовой системы, её основные источники, а также влияние на современные правовые системы. В сравнительно-правовом аспекте исследуется роль римского права, канонического права, феодального права и исламского права в эпоху Средневековья, а также их отражение в современных правовых институтах. В результате исследования обосновано

положение о том, что средневековое право является теоретической и институциональной основой современных правовых систем.

Ключевые слова: средневековое право, римское право, каноническое право, феодальное право, исламское право, современное право, история права.

Mukhamedov Khaydarali Melievich,

Professor of the Department of Theory of State and Law

of Tashkent State University of Law,

Candidate of Legal Sciences

E-mail: x.muxamedov@tsul.uz

THE INFLUENCE OF MEDIEVAL LEGAL VALUES ON MODERN LAW: A HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS

ANNOTATION

This article analyzes the formation of medieval legal systems and their impact on modern law from a historical and legal perspective. Roman law, canon law, feudal law, and Islamic law are examined as key sources shaping contemporary legal institutions. The study employs historical, comparative, and systemic methods to demonstrate that medieval law constitutes the foundation of modern legal systems.

Keywords: medieval law, Roman law, canon law, feudal law, Islamic law, modern law, legal history.

Ҳуқуқнинг тарихий тараққиётини ўрганиш аввало ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади. Замонавий ҳуқуқ тизимларини чуқур англаш ва уларнинг моҳиятини очиқ бериш учун ҳуқуқнинг тарихий ривожланиш босқичларини, жумладан ўрта асрлар ҳуқуқини илмий таҳлил қилиш зарур. Бинобарин, ўрта асрлар (V–XV асрлар) ҳуқуқ тарихи нуқтаи назаридан ҳуқуқий институтлар, ҳуқуқ манбалари ва ҳуқуқий тафаккурнинг тизимли шаклланган даври ҳисобланади. Айнан шу даврда ҳуқуқ фақат амалий қоидалар мажмуаси сифатида эмас, балки мустақил ижтимоий-меъёрий тизим сифатида намоён бўла бошлади. Айниқса, ўрта асрлар ҳуқуқи замонавий ҳуқуқ тизимларининг назарий ва институционал асосларини белгилаб берган давр сифатида алоҳида аҳамиятга эга. Зеро, ўрта асрлар ҳуқуқи фақат ўтмиш феномени эмас, балки бугунги ҳуқуқий тизимларнинг илдизидир. У ҳуқуқий тафаккурнинг шаклланиши ва институционал ривожланишида ҳал қилувчи босқич бўлиб хизмат қилган. Ўрта асрларда ҳуқуқ диний, ижтимоий ва сиёсий омиллар билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ривожланган. Дарҳақиқат, таниқли ҳуқуқшунос олим Х. Берман таъкидлаганидек, “Европа ҳуқуқ анъанаси айнан ўрта асрларда мустақил ва тизимли шаклга эга бўлди, инқилобий ўзгаришни бошдан кечириб, ҳуқуқни диний ва сиёсий ҳокимиятдан нисбатан мустақил тизим сифатида шакллантирди”. [1] Бу фикр ўрта асрлар ҳуқуқининг жаҳон ҳуқуқ цивилизациясида тутган ўрнини яққол кўрсатади.

Ўрта асрлар ҳуқуқи замонавий ҳуқуқ тизимларининг пойдеворини ташкил этган бир қатор фундаментал тамойилларни, хусусан қонун устуворлиги, ҳуқуқий нормалар иерархияси, суд ишларини юритиш тартиби, мулк дахлсизлиги, шартномаларнинг мажбурийлиги каби институтларни вужудга келтирди. Шу маънода, ўрта асрлар ҳуқуқи ўтмишда қолган, эскирган, замонавий ҳуқуққа алоқаси йўқ ходиса эмас, балки ҳозирги ҳуқуқий воқеликнинг тарихий асосидир.

Ўрта асрларда ҳуқуқ тушунчаси ҳозирги замонавий ҳуқуқий таърифлардан тубдан фарқ қилган. Ҳуқуқ мустақил, инсон томонидан яратилган ижтимоий тизим сифатида эмас, балки илоҳий ирода, урф-одат ва табақавий тартибнинг ифодаси сифатида қабул қилинган. Фома Аквинский ҳуқуқни “ақл орқали англашган илоҳий қонуннинг инсон жамиятидаги ифодаси” деб таърифлайди. Унинг фикрича, инсон қонуни (lex humana) илоҳий қонунга зид бўлмаслиги лозим. [2, Б.230] (Aquinas, Summa Theologica).

Ўрта асрлар ҳуқуқи деганда муайян давлат доираси билан чекланмаган, балки турли ҳудудларда амал қилган кўп қатламли ҳуқуқ тизими тушунилади. Ўрта асрлар ҳуқуқи – бу V асрдан XV асргача бўлган даврда Европа, Яқин Шарқ ва Шарқ мамлакатларида амал қилган ҳуқуқий нормалар, институтлар ва ҳуқуқий тафаккур тизимидир. Ўрта асрлар ҳуқуқи ҳуқуқ манбаларининг кўп қатламлилиги, ҳуқуқий плюрализм, ҳуқуқнинг диний асосланганлиги, диний қоидаларнинг устуворлиги, табақавий тенгсизлик, ҳуқуқ ва ахлоқнинг бир-бирига яқинлиги, одат ҳуқуқининг кенг қўлланилиши каби ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб турган.

Ўрта асрлар ҳуқуқ манбалари деганда ҳуқуқий нормаларни ўз ичига олган ёзма ва оғзаки шаклдаги барча ҳужжатлар, матнлар ва анъаналар тушунилади. Манбашунослик нуқтаи назаридан уларни қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин: **1) ёзма ҳуқуқ манбалари:** қонунлар ва кодификациялар (Юстиниан қонунлар тўплами – *Corpus Juris Civilis*), черков қонунлари (*Decretum Gratiani*), шартномалар ва хартиялар (Масалан, Эркинликларнинг буюк хартияси – *Magna Carta*), суд қарорлари ва фармонлар; **2) диний-ҳуқуқий манбалар:** Қуръон, Сунна, Инжил ва черков қарорлари, фикҳ ва теологик асарлар; **3) одат ҳуқуқи манбалари:** қабилавий урф-одатлар, феодал анъаналар, маҳаллий ҳуқуқ қоидалари (масалан, Сали ҳақиқати, инглиз-сакслар ҳақиқатлари, Рус ҳақиқати ва бошқалар).

Ўрта асрларда ҳуқуқ манбалари ўртасида қатъий иерархия мавжуд бўлмаган. Аксинча, ҳуқуқий плюрализм ҳукм суриб, бир ҳудудда бир вақтнинг ўзида бир нечта ҳуқуқ тизими амал қилган. Ҳуқуқ манбалари турли табиатга эга бўлиб, ўзаро рақобат ва уйғунликда амал қилган. Айнан шу кўп қатламли ҳуқуқий муҳит замонавий ҳуқуқ тизимларининг шаклланиши учун тарихий замин яратган.

Ўрта асрлар ҳуқуқининг асосий манбаларини рим ҳуқуқи (*Corpus Juris Civilis*), каноник ҳуқуқ (*Decretum Gratiani*), феодал ҳуқуқ (лен тизими), одат ҳуқуқи, ислом ҳуқуқи (Қуръон, Сунна, Ижмоъ, Қиёс) ташкил этиб, уларнинг кўпгина меъёрлари замонавий ҳуқуқ тизимининг шаклланишига катта таъсир ўтказган.

Рим ҳуқуқи – ўрта асрлар ҳуқуқий тафаккурининг илмий асосидир. У ўрта асрлар ҳуқуқ тизимининг шаклланишида марказий ўрин тутган универсал ҳуқуқий мерос ҳисобланади. Гарчи Ғарбий Рим империяси V асрда инқирозга учраган бўлса-да, рим ҳуқуқий тафаккури бутунлай йўқолиб кетмади. Аксинча, у Византия империяси орқали сақланиб қолди ва Юстиниан даврида тизимлаштирилди. Юстиниан (527–565) ташаббуси билан тузилган Юстиниан қонунлар тўплами (*Corpus Juris Civilis*) нафақат Рим ҳуқуқининг энг мукамал кодификацияси, балки бутун Европа ҳуқуқ тарихи учун асосий манба бўлиб хизмат қилди. Ушбу тўплам ҳуқуқни илмий тизим сифатида баён этишга қаратилган бўлиб, ҳуқуқ нормаларини мантикий ва институционал тарзда жойлаштиришни мақсад қилган. Унда ҳуқуқий нормаларнинг умумий ва махсус қисмларга ажратилганлиги, хусусий ҳуқуқ институтларининг мукамал ишлаб чиқилганлиги, ҳуқуқни қонунчилик, суд амалиёти ва доктрина уйғунлигида ифода этилганлиги замонавий ҳуқуқ тизимлари учун фундаментал аҳамият касб этади. Машҳур ҳуқуқшунос Ф.К. Савиньи ҳақли равишда таъкидлаганидек, “Рим ҳуқуқи бу ҳуқуқнинг абадий мантикий тилидир; у замонлар алмашса-да, ҳуқуқий фикрлаш усулини белгилаб беради”. [3]

Юстиниан қонунлар тўплами (*Corpus Juris Civilis*) институциялар (*Institutiones*), дигесталар (*Digesta*), кодекс (*Codex*) ва новеллалар (*Novellae*) деб номланган тўрт асосий қисмдан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири мустақил ҳуқуқий аҳамият касб этади.

Институциялар ўқув характериға эга бўлиб, унда ҳуқуқнинг асосий тушунчалари – шахслар, ашёлар ва даъволар (*personae, res, actiones*) тизимида баён этилган. Бу тизим кейинчалик бутун Европа ҳуқуқ таълимининг классик моделини яратди. Унда мулк ҳуқуқи қуйидагича таърифланади: “Мулк – ашё устидан тўлиқ ҳукмронлик қилиш ҳуқуқидир” (*dominium est ius utendi et abutendi*). [4] Бу таъриф замонавий фуқаролик ҳуқуқидаги мулк ҳуқуқи тушунчасининг илдизидир.

Дигесталар Рим ҳуқуқшунослари (Ульпиан, Павел, Гай) асарларидан тузилган ҳуқуқий иқтибослар тўплами бўлиб, унда ҳуқуқий казуслар, суд амалиёти ва ҳуқуқий мулоҳазалар жамланган. Улар ўрта асрларда ҳуқуқни казуистик таҳлил қилиш аънанасини шакллантирди.

Кодекс император фармонлари ва қонунларини ўз ичига олади. У давлат ҳокимияти ва ҳуқуқ ўртасидаги муносабатларни тартибга солган.

Новеллалар Юстиниандан кейин қабул қилинган қонунлардан иборат бўлиб, ҳуқуқ тизимининг динамик характерини акс эттиради.

XI асрга келиб, Европада ижтимоий-иқтисодий муносабатлар мураккаблашиб, универсал ҳуқуқ тизимига эҳтиёж пайдо бўлди. Ана шу шароитда Рим ҳуқуқи қайта кашф этилди. Болонья университетига Ирнерий ва унинг шогирдлари томонидан Юстиниан қонунлар тўпламини ўрганиш бошланди. Глоссаторлар мактаби ҳуқуқ матнларига изоҳлар (*glossae*) ёзиш орқали Рим ҳуқуқини замонавий муносабатларга мослаштирди. Глоссаторлар фаолиятининг аҳамияти шунда эдики, улар ҳуқуқ матнини таҳлил қилиш методологиясини ишлаб чиқдилар, ҳуқуқни илмий фан сифатида шакллантирдилар, ҳуқуқий таълим институтини ривожлантирдилар. Бу жараён ўрта асрлар ҳуқуқий тафаккурининг интеллектуаллашувига олиб келди.

Постглоссаторлар (комментаторлар) эса Рим ҳуқуқини маҳаллий ҳуқуқ билан уйғунлаштириб, амалий қўллаш имконини яратдилар.

Юстиниан қонунлар тўплами (*Corpus Juris Civilis*) мулк, шартнома ва мажбуриятлар ҳуқуқининг замонавий шакллари яратишга асос бўлди.

Рим ҳуқуқида мулк ҳуқуқи мутлак ҳуқуқ сифатида тушунилган. Ўрта асрларда эса феодал тизим таъсирида мулк ҳуқуқи чекланган шаклда қўлланилган бўлса-да, Рим ҳуқуқий концепцияси сақланиб қолди. Рим ҳуқуқида мулкка эгалик қилиш усуллари (*occupatio, traditio, usucapio*) ўрта аср суд амалиётида кенг қўлланилди.

Рим ҳуқуқи шартномаларнинг мажбурий кучини (*pacta sunt servanda*) асослаб берди. Бу тамойил ўрта аср савдо муносабатларида ҳал қилувчи аҳамият касб этди. Ўрта асрларда сотиш-олиш (*emptio venditio*), ижара (*locatio conductio*), қарз (*mutuum*) каби шартнома турлари кенг қўлланилди. Бу институтлар замонавий фуқаролик ҳуқуқининг тўғридан-тўғри илдиридир.

Рим ҳуқуқида жавобгарлик шахсий айб (*culpa*) ва қасд (*dolus*) асосида белгиланган. Ўрта асрларда бу ёндашув канон ҳуқуқи ва одат ҳуқуқи билан уйғунлашди. Канон ҳуқуқи кўп ҳолларда Рим ҳуқуқи институтларини, хусусан процессуал ҳуқуқда, даъво ва апелляция институтларида, юридик шахс тушунчасида ўзлаштирган. Бу ўзаро таъсир натижасида “*ius commune*” – умумевропа ҳуқуқи шаклланди.

Шу тариқа, Рим ҳуқуқи ўрта асрлар ҳуқуқ тизимининг илмий ва институционал асосини ташкил этди. Унинг қайта тикланиши ҳуқуқни диний ва одат нормаларидан ажратиб, ҳуқуқни мустақил, рационал тизим сифатида шакллантирди. Рим ҳуқуқисиз замонавий фуқаролик ҳуқуқини тасаввур этиб бўлмайди. Дарҳақиқат, Рим ҳуқуқи қитъа (роман-герман) ҳуқуқ оиласи, фуқаролик кодекслари тизими, ҳуқуқий таълим ва доктрина сингари замонавий ҳуқуқ тизимларининг асосини ташкил этди. Ф.К. Савиньи Рим ҳуқуқининг аҳамиятига юқори баҳо бериб, “Рим ҳуқуқи Европа ҳуқуқ тизимининг илмий асосини ташкил этади”, [5] – деб таъкидлайди. Дарҳақиқат, замонавий қитъа ҳуқуқ тизимида Рим ҳуқуқининг ўрни айниқса машҳур 1804 йилги Франция Фуқаролик кодекси ҳамда 1896 йилги Германия Фуқаролик кодексининг тўғридан-тўғри Рим ҳуқуқи нормаларига таянганлигида кўзга яққол ташланади.

Ўрта асрларда ҳуқуқ ва дин ўртасида аниқ чегара мавжуд эмас эди. Канон ҳуқуқи ва ислом ҳуқуқи мисолида кўриш мумкинки, диний манбалар тўғридан-тўғри ҳуқуқий нормалар манбаи сифатида хизмат қилган.

Канон ҳуқуқи – ўрта аср Европа ҳуқуқий тизимининг ажралмас қисми бўлиб, у католик черкови томонидан шакллантирилган ҳуқуқ нормалари ва институтлари мажмуасини ифодалайди. У фақат диний маросимлар ёки черков ички ҳаётини тартибга солиш билан чекланиб қолмаган, балки никоҳ, оила, мерос, суд иш юритуви ва ҳатто жиноий жавобгарлик масалаларига ҳам таъсир кўрсатган.

Ўрта асрларда черков фақат диний институт эмас, балки йирик сиёсий ва ҳуқуқий куч сифатида майдонга чиққан. Шу сабабли канон ҳуқуқи кўп ҳолларда давлат ҳуқуқи билан параллел равишда амал қилган. Ҳуқуқий плюрализм шароитида бир шахс бир вақтнинг ўзида ҳам феодал ҳуқуқ, ҳам одат ҳуқуқи, ҳам канон ҳуқуқига бўйсунishi мумкин эди. Ҳ. Берман таъкидлаганидек, “канон ҳуқуқи Европа ҳуқуқ тизимини профессионаллаштирган, суд амалиётини тизимли шаклга солган ва ҳуқуқни ахлоқий мезонлар билан бойитган”. [6]

Канон ҳуқуқининг манбаларини турли даврларда қабул қилинган ва турли юридик кучга эга бўлган ҳужжатлар ташкил этади. Улар қуйидагилардан иборат: Инжил ва Апостол қоидалари, черков соборлари қарорлари (concilium), Папа декреталлари, канонистлар асарлари.

Ушбу манбалар ичида энг муҳим ва тизимлаштирувчи манба сифатида **Грацианнинг “Decretum” асари (XII аср)** алоҳида ўрин тутаяди. Грациан (1140 йил атрофида) томонидан тузилган Decretum Gratiani канон ҳуқуқини илмий тизимга солган биринчи йирик асар ҳисобланади. Асарнинг тўлиқ номи Concordia discordantium canonum (“Қарама-қарши канонларни мувофиқлаштириш”) [7] бўлиб, у ўрта аср ҳуқуқий тафаккурининг мантикий таҳлилга асосланганлигини яққол намоён этади. Decretum қуйидаги уч қисмдан иборат: **distinctiones** – умумий ҳуқуқий ва назарий масалалар, **causae** – аниқ ҳуқуқий низолар (казуслар) таҳлили, **de consecratione** – диний маросимлар билан боғлиқ қоидалар.

Грацианнинг асосий методи – қарама-қарши ҳуқуқий нормаларни мантикий таҳлил орқали уйғунлаштиришдан иборат бўлган. Бу ёндашув кейинчалик ҳуқуқий герменевтика ва киёсий таҳлилнинг асосига айланди.

Канон ҳуқуқининг энг катта таъсири никоҳ-оила муносабатларида намоён бўлди. Никоҳ илоҳий аҳд сифатида эътироф этилган ва унинг ҳуқуқий тартибга солиниши давлат ҳуқуқидан кўра канон ҳуқуқи ваколатига кирган. Канон ҳуқуқига кўра, никоҳ ихтиёрий розиликка асосланади, никоҳнинг муқаддаслиги уни бекор қилишни чеклайди, яқин қариндошлар ўртасида никоҳ тақиқланади. Бу қоидалар кейинчалик замонавий оила ҳуқуқида никоҳга розилик принципи, моногамия, никоҳни давлат рўйхатидан ўтказиш институти сифатида ўз аксини топди.

Канон ҳуқуқи ўрта аср процессуал ҳуқуқининг шаклланишида ҳам ҳал қилувчи аҳамият касб этди. Черков судлари ҳуқуқий низоларни кўриб чиқишда ёзма иш юритув, далилларни баҳолаш ва апелляция тартибини жорий қилди. Ишни ёзма равишда олиб бориш, гувоҳлар кўрсатмасининг аҳамияти, айбни исботлаш мажбурияти, юқори судга шикоят қилиш (апелляция) канон судларига хос хусусиятлар ҳисобланади. Бу институтлар кейинчалик давлат суд тизимларига тўлиқ ўтди.

Канон ҳуқуқи орқали юридик шахс (persona ficta) тушунчаси шаклланди. Черков, монастыр, университет каби ташкилотлар мустақил ҳуқуқ субъекти сифатида эътироф этилди. Бу тушунча мулкка эгалик қилиш, судда даъвогар ёки жавобгар бўлиш имконини берди. Юридик шахс концепцияси замонавий корпоратив ҳуқуқнинг асосини ташкил этади.

Канон ҳуқуқи кўп ҳолларда давлат ҳуқуқидан устун турар эди. Папа судлари ҳатто подшоҳлар фаолиятини ҳам баҳолаш ваколатига эга бўлган. Шу билан бирга, канон ҳуқуқи табиий ҳуқуқ назариясини ривожлантирди, қонуннинг адолатга мос бўлиши талабини илгари сурди, ҳуқуқни ахлоқий мезонлар билан боғлади. Фома Аквинскийнинг табиий ҳуқуқ ҳақидаги таълимоти айнан канон ҳуқуқи асосида шаклланди.

Хуллас, канон ҳуқуқи ўрта асрларда ҳуқуқни фақат ҳукмрон ирода эмас, балки ахлоқий ва илоҳий қадриятлар билан боғланган тизим сифатида шакллантирди. Никоҳ, суд, процессуал қоидалар ва юридик шахс институтида канон ҳуқуқининг таъсири замонавий ҳуқуқ тизимларида ҳам яққол сезилади.

Ўрта асрларда одат ҳуқуқи энг кенг тарқалган ҳуқуқ манбаи ҳисобланган. Аҳолининг катта қисми ёзма қонунларни билмаган, ҳуқуқий муносабатлар эса урф-одатлар, анъаналар ва маҳаллий қоидалар асосида тартибга солинган. Одат ҳуқуқи оғзаки шаклда мавжуд бўлиши, маҳаллий характерга эгаллиги, анъанавийлиги ва барқарорлиги, жамоа томонидан эътироф этилиши билан ажралиб турган.

Салик ҳақиқати (Lex Salica) V–VI асрларда Франклар давлатида амал қилган герман қабилалари одат ҳуқуқининг ёзма ифодаси бўлиб, у жиноят, мулк ва мерос масалаларини тартибга солган. Унда жиноятлар учун пул жарималари (wergeld) белгиланган бўлиб, жавобгарлик шахсий эмас, балки компенсацион характерга эга эди.

Салик ҳақиқатида ерга эгалик қилиш ота томондан мерос қилиб қолдирилиши белгиланган бўлиб, бу қоида кейинчалик Европа мерос ҳуқуқида муҳим ўрин тутган. Айни пайтда, бу ҳужжатда табақавий фарқлар аниқ акс этган: бир хил жиноят учун турли табақа вакиллари учун турлича жавобгарлик белгиланган. [8]

Ўрта асрларда пайдо бўлган ва ҳозирги кунда ўз аҳамиятини йўқотмаган машҳур ҳуқуқий ёдгорликлардан бири – 1215 йилда қабул қилинган “Эркинликларнинг буюк хартияси” (Magna Carta) бўлиб қолди. У ўрта аср ҳуқуқ тарихи ва замонавий конституционализм учун энг муҳим ҳуқуқий ҳужжатлардан бири ҳисобланади. Magna Carta Англия қироли Иоанн (John Lackland) ва баронлар ўртасидаги сиёсий-ҳуқуқий келишув натижасида қабул қилинган. Унинг асосий ҳуқуқий аҳамияти куйидагиларда намоён бўлади: қирол ҳокимиятининг ҳуқуқ билан чекланиши; солиқларни жорий этишда розилик принципи; судсиз ҳибсга олишни тақиқлаш; адолатли суд муҳокамасига бўлган ҳуқуқ. Хартиянинг 39-моддада шундай дейилади: “Ҳеч бир эркин инсон қонуний суд қарорисиз ҳибсга олинмасин, мулкидан маҳрум этилмасин”. [9] Бу қоида кейинчалик **habeas corpus**, қонун устуворлиги ва инсон ҳуқуқлари концепцияларига асос бўлди.

Magna Carta дастлаб фақат баронлар манфаатларини ҳимоя қилган бўлса-да, унинг ҳуқуқий ғоялари вақт ўтиши билан умумлашди. У ҳокимиятнинг мутлақ эмаслиги, қонун устуворлиги ва ҳуқуқий чекловлар зарурлиги ҳақидаги тушунчани мустаҳкамлади. Бу тарихий ҳужжат ўрта асрларда парламентчиликнинг илдишлари, солиқ ва молия устидан назорат, суд мустақиллиги каби ҳозирги замонга хос муҳим институтларга асос солди ва ривожлантирди.

XV–XVI асрларга келиб, феодал ҳуқуқ иқтисодий ва ижтимоий тараққиёт талабларига жавоб бермай қола бошлади. Марказлашган давлатлар шаклланиши, савдо муносабатларининг ривожини ва буржуазиянинг пайдо бўлиши феодал ҳуқуқнинг инқирозига олиб келди. Шу билан бирга, феодал ҳуқуқ ҳокимиятни чеклаш зарурати, ҳуқуқ ва мажбуриятлар ўртасидаги мувозанат, ҳуқуқий кафолатлар тушунчаси каби замонавий ҳуқуқий ғояларни мерос қилиб қолдирди. Бу ғоялар замонавий конституциявий ҳуқуқнинг назарий асосини ташкил этди.

Шундай қилиб, феодал ва одат ҳуқуқи ўрта асрлар ҳуқуқ тизимининг ижтимоий асосини ташкил этди. Lex Salica жамоавий ва компенсацион жавобгарлик ғояларини шакллантирган бўлса, Magna Carta ҳокимиятни ҳуқуқ билан чеклаш концепциясини илгари сурди. Ушбу ҳуқуқий мерос замонавий конституционализм ва инсон ҳуқуқлари назариясининг тарихий манбаи ҳисобланади. Замонавий конституционализм айнан феодал тенгсизликка қарши кураш натижасида вужудга келган.

Ўрта асрлар ҳуқуқ тизимларида Ислом ҳуқуқи (фикҳ)нинг ўрни ва роли алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Ислом ҳуқуқи ўрта асрларда нафақат диний қоидалар мажмуаси, балки мукамал ҳуқуқий тизим сифатида шаклланган. У VII асрдан бошлаб ислом цивилизацияси худудида жамиятнинг барча соҳаларини – оилавий, мулкӣ, савдо, жиноий ва давлат бошқаруви муносабатларини тартибга солиб келган.

Ислом ҳуқуқининг ўзига хослиги шундаки, у ҳуқуқ ва ахлоқни, ҳуқуқ ва динни бир-биридан ажратмаган. Шу боис, у ўрта асрларда Европа ҳуқуқ тизимларидан фарқли равишда яхлит норматив тизим сифатида амал қилган.

Ислом ҳуқуқи тарихий жиҳатдан ҳуқуқий адолат, ижтимоий масъулият, жамият барқарорлиги каби ғояларни илгари сурган.

Ислом ҳуқуқи қатъий манбалар иерархиясига эга бўлиб, бу уни тизимли ҳуқуқ сифатида шакллантирган асосий омиллардан бири ҳисобланади. Ислом ҳуқуқи Қуръон, сунна, ижмоъ, қиёс каби ўзгармас манбаларга асосланади. Ибн Халдун таъкидлаганидек, “Шариат жамиятни тартибга солувчи энг мукамал тизимдир”. [10, Б.84] Бугунги кунда ислом ҳуқуқи оила ҳуқуқи, молия ҳуқуқи (ислом банки), ахлоқий ҳуқуқ нормаларида акс этмоқда.

Қуръон ислом ҳуқуқининг асосий ва олий манбаи бўлиб, унда тўғридан-тўғри ҳуқуқий мазмунга эга бўлган оятлар мавжуд. Уларда никоҳ, мерос, мулк, жиноят ва суд масалалари тартибга солинган. Масалан, мерос ҳуқуқига оид қоидалар Қуръонда аниқ нисбатларда белгиланган бўлиб, бу ҳуқуқий аниқлик принципини таъминлаган. Сунна – Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.)нинг сўзлари, ҳаракатлари ва маъқуллашларидан иборат бўлиб, Қуръон қоидаларини шарҳлайди ва тўлдиради. Ижмоъ – ислом уламоларининг муайян масала бўйича яқдил фикри бўлиб, ҳуқуқни ривожлантиришда муҳим рол ўйнаган. Қиёс – Қуръон ва Суннада тўғридан-тўғри ечими йўқ масалаларни ўхшаш ҳолатлар билан қиёслаб ҳал қилиш усулидир.

Ўрта асрларда ислом ҳуқуқи турли фикр мактаблари орқали ривожланган. Ҳанафийлик, моликийлик, шофеийлик, ҳанбалийлик энг машҳур сунний мазҳаблар ҳисобланади.

Ҳанафийлик мазҳаби, айниқса, Марказий Осиё ҳудудида кенг тарқалган бўлиб, у ақл ва қиёсга кенг ўрин бериши, ижтимоий эҳтиёжларни инобатга олиши билан ажралиб туради. Бу мазҳаб ҳуқуқни статик эмас, балки динамик тизим сифатида ривожлантиришга имкон берган.

Ислом ҳуқуқида мулк Аллоҳга тегишли неъмат сифатида қаралади, инсон эса унинг муваққат эгаси ҳисобланади. Шу сабабли мулк ҳуқуқи ижтимоий масъулият билан чегараланган.

Шартнома муносабатларида ихтиёрий розилик, адолат ва ҳалоллик, фоиз (рибо) тақиқланиши, шартномаларга вафо қилиш каби принциплар муҳим аҳамиятга эга. Бу қоидалар замонавий ислом молия тизимининг ҳуқуқий асосини ташкил этади.

Ислом ҳуқуқида жиноятлар қуйидаги тоифаларга бўлинади: ҳад жиноятлари; қасос жиноятлари; таъзир жиноятлари. Бу тасниф жиноят ва жазо ўртасидаги мутаносиблик принципини таъминлаган. Шу билан бирга, кечириш ва товон (диёт) институтлари жамиятда ижтимоий ярашувни таъминлашга хизмат қилган.

Ибн Халдун (1332–1406) ислом ҳуқуқий тафаккурини ижтимоий таҳлил билан бойитган мутафаккир ҳисобланади. Унинг “Муқаддима” асарида ҳуқуқ, давлат ва жамият ўртасидаги ўзаро боғлиқлик чуқур таҳлил қилинган. Ибн Халдуннинг айтишича, “Қонунлар жамият табиатига мос бўлмаса, давлат заифлашади”. [10, Б.384] Бу ғоя замонавий социологик ҳуқуқ назарияларига уйғундир.

Ўрта асрларда ислом ҳуқуқи суд мустақиллигини, ҳуқуқий адолатни, аҳолининг ижтимоий ҳимоясини таъминлаган. Бугунги кунда ислом ҳуқуқи оила ва мерос ҳуқуқи, ислом банки ва молия ҳуқуқи, ахлоқий-ҳуқуқий стандартлар соҳаларида ўз таъсирини сақлаб қолмоқда.

Умуман олганда, ислом ҳуқуқи ўрта асрларда мукамал, тизимли ва ижтимоий адолатга асосланган ҳуқуқий тизим сифатида шаклланди. Унинг манбалар иерархияси, фикр методологияси ва ахлоқий йўналиши замонавий ҳуқуқ тизимлари учун ҳам назарий ва амалий аҳамиятга эга.

Ўрта асрлар ҳуқуқий тафаккури ва ҳуқуқ фалсафаси замонавий ҳуқуқ тизимида чуқур таъсир этган. Масалан, Фома Аквинский табиий ҳуқуқ назариясини илоҳий қонун билан боғлаб, замонавий ҳуқуқ фалсафасига асос солди. Унинг фикрича, “Адолат – қонуннинг олий мақсадидир”. [2, Б.289]

Шундай қилиб, айтиш мумкинки, ўрта асрлар ҳуқуқи замонавий ҳуқуқ тизимларининг пойдеворидир. Рим ҳуқуқи – ҳуқуқий техника ва институтларни, канон ҳуқуқи – процессуал ва ахлоқий асосларни, ислом ҳуқуқи – маънавий ва ижтимоий адолат ғояларини шакллантирди. Уларнинг уйғунлиги ҳозирги глобал ҳуқуқий цивилизацияни вужудга келтирди.

Ўрта асрлар ҳуқуқи билан замонавий ҳуқуқ ўртасидаги муносабатни “узилиш” сифатида эмас, балки **эволюцион ривожланиш** сифатида баҳолаш илмий жиҳатдан асослидир. Замонавий ҳуқуқ тизимлари ўрта асрларда шаклланган ҳуқуқий институтлар, тамойиллар ва ҳуқуқий тафаккурни қайта ишлаб, янги ижтимоий-сиёсий шароитга мослаштирган.

Ўрта асрларда ҳуқуқ диний-ахлоқий асосланган, табақавий, кўп манбали бўлган бўлса, замонавий ҳуқуқ секуляр, формал тенгликка асосланган, марказлашган қонунчилик тизимида

эга бўлди. Бироқ, ушбу фарқларга қарамай, мазмун жиҳатидан кўплаб институтлар узлуксизликни сақлаб қолди.

Қонун устуворлиги (Rule of Law) тамойили замонавий ҳуқуқий давлатнинг асосий белгиларидан бири ҳисобланади. Унинг илдизлари эса ўрта аср ҳуқуқида, айниқса 1215 йилги Эркинликларнинг буюк хартияси (Magna Carta), канон ҳуқуқи, табиий ҳуқуқ назарияси орқали шаклланган. Magna Carta қирол ҳокимиятини қонун билан чеклаш ғоясини илгари сурган бўлса, канон ҳуқуқи қонуннинг адолатга мувофиқ бўлиши шартлигини таъкидлаган.

Фома Аквинскийнинг таълимотига кўра, адолатга зид қонун ҳақиқий қонун ҳисобланмайди. [2, Б.560] Замонавий конституциявий ҳуқуқда бу ғоя Конституциянинг олий юридик кучга эга бўлиши, давлат органларининг қонунга бўйсунуши, суд орқали назорат шаклида ифодаланади.

Инсон ҳуқуқлари ғояси кўпинча Янги давр маҳсули сифатида қаралса-да, унинг тарихий илдизлари ўрта аср ҳуқуқида мавжуд. Ўрта асрларда канон ҳуқуқи инсон қадр-қимматини илоҳий қадрият сифатида эътироф этган, ислом ҳуқуқи адолат, ҳаёт, мулк ва шаъни ҳимоя қилишни мақсад қилган, Magna Carta эркин инсонларнинг айрим ҳуқуқларини тан олган. Бу ғоялар кейинчалик “табиий ҳуқуқлар”, “ажралмас ҳуқуқлар” концепцияларига асос бўлди. Замонавий инсон ҳуқуқларига оид халқаро ҳужжатларда (масалан, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясида) айнан шу тарихий мерос акс этган.

Суд мустақиллиги тамойили ҳам ўрта аср ҳуқуқий институтларига бориб тақалади. Канон ҳуқуқи суд жараёнини ёзма иш юритув, далилларни баҳолаш қоидалари, апелляция институти орқали тизимлаштирган. Ислом ҳуқуқида қози мустақил шахс ҳисобланган бўлиб, у ҳокимият ва ижтимоий босимдан холи қарор чиқариши лозим эди. Замонавий ҳуқуқ тизимларида ушбу тамойиллар судьялар мустақиллиги, адолатли суд муҳокамаси, процессуал тенглик сифатида мустаҳкамланган.

Мулк ва шартнома ҳуқуқи соҳасида ўрта асрлар ҳуқуқи билан замонавий ҳуқуқ ўртасидаги узвийлик айниқса яққол кўринади. Рим ҳуқуқидаги

dominium тушунчаси – замонавий мулк ҳуқуқининг асоси, **pacta sunt servanda** принципи – барча замонавий шартнома ҳуқуқининг таянчи, ислом ҳуқуқидаги ҳалоллик ва адолат талаблари – шартнома этикаси асоси ҳисобланади. Бу принциплар замонавий фуқаролик кодексларида универсал қоида сифатида мустаҳкамланган.

Ўрта асрларда ҳуқуқ, давлат ва дин ўзаро узвий боғлиқ бўлган. Канон ҳуқуқи ва ислом ҳуқуқи бунга яққол мисолдир. Замонавий ҳуқуқда эса давлат ва дин ажратилган (секуляризм). Бироқ, диндан келиб чиққан ахлоқий тамойиллар, хусусан адолат, ҳалоллик, инсон қадри замонавий ҳуқуқ мазмунида сақланиб қолган. Бу ҳолат ўрта аср ҳуқуқий меросининг тўлиқ йўқолмаганини, балки трансформацияланганини кўрсатади.

Шу тариқа, ўрта асрлар ҳуқуқи замонавий ҳуқуқ тизимлари учун назарий, институционал ва қадриятли асос бўлиб хизмат қилади. Қонун устуворлиги, инсон ҳуқуқлари, суд мустақиллиги ва мулк дахлсизлиги каби фундаментал тамойиллар айнан ўрта аср ҳуқуқий тафаккури замирида шаклланган.

Ўрта асрлар ҳуқуқи ва замонавий ҳуқуқ тизимлари ўртасидаги боғлиқликни тарихий-ҳуқуқий таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, ўрта аср ҳуқуқий институтлари замонавий ҳуқуқнинг шаклланиши учун назарий ва амалий асос вазифасини ўтаган. Ушбу мерос куйидаги йўналишларда муҳим аҳамият касб этган:

Биринчидан, қонун устуворлиги ва ҳокимиятни чеклаш принциплари. Magna Carta ва канон ҳуқуқи орқали ҳокимиятнинг қонун билан чекланиши, адолат ва ҳуқуқий барқарорлик тамойиллари илгари сурилган. Бу ғоялар замонавий конституционал давлат ва қонун устуворлиги тамойилининг асосий мезонларидан бири ҳисобланади.

Иккинчидан, инсон ҳуқуқлари ва ҳуқуқий адолат. Канон ҳуқуқи, ислом ҳуқуқи ва одат ҳуқуқи инсон қадри, мулки, ҳаёти ва эркинлигини ҳимоя қилишни назарда тутган. Бу тушунчалар кейинчалик табиий ҳуқуқ назарияси ва халқаро инсон ҳуқуқлари концепциясига таъсир кўрсатган.

Учинчидан, суд мустақиллиги ва процессуал кафолатлар. Канон судлари ва ислом козилари орқали суд мустақиллиги, ёзма иш юритув, далилларни баҳолаш, апелляция ва адолатли суд муҳокамаси принциплари шаклланган. Бу замонавий суд тизимининг институционал ва ҳуқуқий асоси ҳисобланади.

Тўртинчидан, мулк, шартнома ва ҳуқуқий барқарорлик. Ўрта асрлардаги Lex Salica, канон ва ислом ҳуқуқида мулк ва шартнома муносабатлари қоидалари замонавий мулк ва фуқаролик ҳуқуқининг асосини ташкил этган. “Барча шартномаларга вафо қилиш” принципи, мулк дахлсизлиги ва ижтимоий масъулият тушунчалари бу меросдан келиб чиққан.

Бешинчидан, ижтимоий ва ахлоқий асослар. Ўрта аср ҳуқуқий тизимлари нафақат қонун, балки ахлоқ ва ижтимоий адолат билан боғлиқ бўлган. Бу эволюция орқали замонавий ҳуқуқий тафаккурда адолат, ҳалоллик ва ижтимоий мувофиқлик муҳим тамойил сифатида сақланиб қолган.

Шу билан бирга, қиёсий таҳлиллар шуни кўрсатадики, замонавий ҳуқуқ тизимлари ўрта аср ҳуқуқий институтларини трансформация қилган ва уларнинг ғояларини янги ижтимоий-сиёсий реалликка мослаштирган. Демак, ўрта аср ҳуқуқи – бу фақат тарихий ҳодиса эмас, балки замонавий ҳуқуқий ривожланишнинг фундаментал илдизи ҳисобланади.

Иқтибослар/Сноски/References:

1. Berman, Harold J. Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983. – p. 37.
2. Фома Аквинский. Сумма теологии. Том 5. Часть 2, М: Издательство URSS (Thomas Aquinas. Summa Theologica. Volume 5. Part 2. Moscow: URSS Publishing House).
3. Savigny F.C. System des heutigen römischen Rechts. Volume I. Berlin, 1840. – p.28.
4. Римское частное право / Под ред. И.Б. Новицкого и И.С. Перетерского. - М.: КноРус, 2016. – с.184 (Roman private law / Edited by I.B. Novitsky and I.S. Peretersky. - M.: KnoRus, 2016. - p. 184).
5. Savigny F.C. System des heutigen römischen Rechts. Volume II. Berlin, 1840. – p.112.
6. Berman, Harold J. Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983. – p. 657
7. Gratianus. Decretum Gratiani (Concordia discordantium canonum). Editio Lipsiensis secunda. Herausgegeben von Emil Friedberg. Leipzig: Tauchnitz, 1879.
8. Салическая правда / Перевод Н.П. Грацианского; под ред. В.Ф. Семенова. Москва: МГПИ, 1950 – с.169 (Salic truth / Translation by N.P. Gratsiansky; edited by V.F. Semenov. Moscow: MGPI, 1950 – p.169)
9. Памятники истории Англии XI-XIII вв. [Текст]: Рус. и лат. тексты Великой хартии вольностей и др. документов / Пер. и введ. акад. Д. М. Петрушевского. – Москва : Соцэкгиз, 1936. – с. 238 (Monuments of the history of England in the 11th-13th centuries [Text]: Russian and Latin texts of the Magna Carta and other documents / Translated and introduced by Academician D. M. Petrushevsky. – Moscow: Sotsekgiz, 1936. – p. 238)
10. Ибн Халдун. Муқаддима (биринчи китоб) / Нашрга тайёрловчи: Сардорхон Жаҳонгир (Матн) – Тошкент: “Faktor-press”. – 2025. (Ibn Khaldun. Muqaddima (birinchi kitob) / Nashrga tayyorlovchi: Sardorkhon Zhaongir (Matn) – Tashkent: “Faktor-press”. – 2025.)

ҲУҚУҚИЙ ТАДҚИҚОТЛАР ЖУРНАЛИ

ЖУРНАЛ ПРАВОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

JOURNAL OF LAW RESEARCH

Taqdim etilayotgan maqolalarga qo'yilgan talablar:

1. Maqola o'zbek, ingliz va rus tillarida qabul qilinadi va Microsoft Word dasturida Times New Roman shriftida 12 kegl, 1 satr oralig'ida, sahifalar barcha tomondan 2 sm qoldirilgan bo'lishi shart. Satr boshi - 1,25 sm bo'lib, satrlarni eniga to'g'irlash, so'zlarni boshqa qatorga ko'chirish avtomatik tarzda bo'lishi lozim.
2. Birinchi qator o'ng tomondan muallifning familiyasi, ismi va otasining ismi, ikkinchi qatorda muallifning ish joyi, lavozimi, ilmiy darajasi va unvoni va e-mail, uchinchi qatorda sahifaning o'rtasida bosh va qalin harflar bilan maqolaning nomi yoziladi. Ushbu ma'lumotlar o'zbek, ingliz va rus tillarda berilishi lozim.
3. Keyingi qatordan o'zbek, ingliz va rus tillarida kamida 60 ta o'zbek, ingliz va rus tillarida so'zdan iborat annotatsiya beriladi.
4. Keyingi qatordan 6-10 ta o'zbek, ingliz va rus tillarida kalit so'zlar beriladi.
5. Keyingi qatordan asosiy matn umimiy so'zi minimal 2000 ta bo'ladi.
6. Adabiyotlarning to'liq ro'yxati asosiy matndan so'ng alifbo tartibida ko'rsatilishi lozim va havolalar asosiy matnda bo'lishi kerak [1, B.25].
7. Maqolada keltirilgan dalillarning to'g'riligi uchun muallif mas'ul, plagiat holati taqiqlanadi.
8. Web of science, Scopus tizimidagi jurnallardan iqtiboslar olish maqsadga muvofiqdir.

Требования к оформлению научной статьи:

1. Статья принимается на узбекском, английском и русском языках и должна быть оформлена в Microsoft Word шрифтом Times New Roman, размер 12, межстрочный интервал — 1, поля со всех сторон — 2 см. Абзацный отступ — 1,25 см; выравнивание по ширине и переносы слов должны быть включены автоматически.
2. В первой строке справа указываются фамилия, имя и отчество автора; во второй строке — место работы автора, должность, ученая степень и звание, а также e-mail; в третьей строке по центру страницы крупным и жирным шрифтом — название статьи. Эти сведения должны быть приведены на узбекском, английском и русском языках.
3. Ниже дается аннотация на узбекском, английском и русском языках, содержащая не менее 60 слов на каждом языке.
4. Далее приводятся 6–10 ключевых слов на узбекском, английском и русском языках.
5. Далее основной текст: общий объем текста должен быть не менее 2000 слов.
6. Полный список литературы должен быть приведен после основного текста в алфавитном порядке; ссылки должны присутствовать в основном тексте в формате [1, C.25].
7. Автор несет ответственность за достоверность приведенных в статье доказательств; плагиат запрещен.
8. Рекомендуется цитирование журналов из база данных Web of Science и Scopus.

Requirements of the articles submitted:

1. Articles are accepted in Uzbek, English and Russian and must be prepared in Microsoft Word using Times New Roman font, size 12, single line spacing, with 2 cm margins on all sides. First-line indent is 1.25 cm; text should be justified and word hyphenation/line breaks set to automatic.
2. In the first line on the right: the author's surname, given name and patronymic; in the second line: the author's affiliation, position, academic degree and title, and e-mail; in the third line centered on the page: the article title in bold and uppercase (or bold). These details must be provided in Uzbek, English and Russian.
3. Next, provide an abstract in Uzbek, English and Russian of at least 60 words in each language.
4. Next, provide 6–10 keywords in Uzbek, English and Russian.
5. Next, the main text: total word count must be at least 2000 words.
6. The full list of references must appear after the main text in alphabetical order, and citations should appear in the main text in the format [1, P.25].
7. The author is responsible for the accuracy of the evidence presented in the article; plagiarism is prohibited.
8. It is advisable to include citations from journals indexed in Web of Science and Scopus.